

Іван Франко

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Стаття

Роздивляючися літературну фізіономію Лесі Українки, ми бачимо, що вона тільки що закінчила першу добу свого розвою, її талант тільки що отрясся з повивачів тої несаможитності, що путає кожного поета при перших його кроках. Він тільки що уперше широко і сміло розмахнув крилами до власного лету, тільки що показав себе в повній силі і показав нам, чого ми можемо ждати в будущині від сеї письменки. Здається, в такому разі критикові найліпше б було підждати, поки той талант пройде більший шмат дороги, зазначить себе яркіше, зачеркне, що так скажемо, свою власну лінію на нашій літературній ниві. Певна річ, ми дуже радо підждали б зі своєю студією, якби знали, що доля позволить сьому талантові промірити все те поле, яке він зазначив собі. Та, на лихо, умови нашої літературної праці такі важкі, а особисті відносини авторки зложилися так сумно, що ми ледве чи діждемося від Лесі Українки всього того, що вона могла б дати нашому письменству. Розуміється, ми гаряче бажаємо, щоб вона дала якнайбільше; кожний новий твір, який в останніх часах виходить з-під її пера, збагачує наше письменство новою перлиною. Та, на горе, останні її твори, се такий голосний та страшний стогін примученої душі, якого не чулося у нас ще від часу киргизьких думок Шевченкових[1]. Сей стогін тим страшніший, що він не пливе з якогось песимістичного світогляду, не є доктриною, а тільки є виразом безмірно болючих обставин, серед яких живе авторка і серед яких знаходиться українське

слово та всяка вільна, гуманна думка в Росії. Такий стан для історика — одна хвилина, переходова доба, але для людини, обдарованої гарячим чуттям і палкою фантазією, він страшенно небезпечний. В такому подвійно безрадісним стані не раз дуже сильні, навіть геніальні натури ламаються і падають. Критика може тут не раз зробити добре діло: піддержати писателя, загригти його, впевняючи, що його важких ридань не зрозуміли хибно і що його слово збудило в серцях власне таку луну, якої він бажав собі. Ми бажали б, щоб і наша студійка про дотеперішню поетичну діяльність Лесі Українки була не тільки інтерпретацією її таланту для ширшої громади, але також словом щирого признання і заохоти для авторки, піддержкою на її важкому шляху.

I

Нема нічого цікавішого для критика, як слідити крок за кроком розвій автора, прислухуючися, як в його слові звільна міцніють, доходять до переваги, а далі до повного, гармонійного панування тону, властиві його талантові. Бувають автори, у котрих такий дослід неможливий; вони почали писати вже дозрілими людьми і відразу виявили вповні свою літературну фізіономію. Бувають інші, також талановиті люди, у котрих розвій не йде мов по ступнях угору, а якимись зигзагами: раз, два рази такому авторові удасться написати щось добре і гарне, а перед тим і по тім тягнуться довгі облоги, вкриті пустоцвітом. Бувають, вкінці, й такі таланти, що спочатку своєї кар'єри блиснуть, мов метеор, а вся дальша їх діяльність, то повільне догасання, не раз повне диму і чаду. Леся Українка належить до тих талантів, що виробляються звільна, що важкою, інтенсивною працею доходять до панування над формою і змістом, над мовою й ідеями. Десятиліття, що пройшло від опублікування її перших творів, дозволяє

нам слідити той розвій від перших, майже дитячих поривів аж до повного майстерства, від дитинячо-примітивних форм до блискучих і вповні гармонійних, від дитинячої імпресіоністики до широкої ідейності і могутнього пристрасного огню. І коли ми рівночасно будемо тямити про важкі обставини, серед яких відбувався той розвій і до крайності сумний стан того суспільного і духовного ґрунту, на яким виростає наша письменниця, то сам факт її постійного розвою і то власне такого розвою будемо вважати доказом незвичайної сили її таланту і при тім одною з найцікавіших появ нашої нової літератури. Скільки ж то молодих письменських сил на Україні в тих 10 літах заблигло і пропало, скільки їх зламалося або зійшло на такі стежки, що не приносять великої честі Україні!

Видана в 1893 році збірка віршів Лесі Українки п. з. «На крилах пісень» містить у собі все те, що до того часу понаписувала наша авторка. Вона не лишила на боці тих перших проб свого пера, що були написані ще перед 1887 роком і виглядають мов примітивно звіршовані дитячі враження:

На зеленому горбочку,
У вишневому садочку,
Притулилася хатинка,
Мов маленькая дитинка
Стиха вийшла виглядати
Чи не вийде її мати.
І до білої хатинки,
Немов мати до дитинки,
Вийшло сонце, засвітило,
І хатинку звеселило.

В тім самім дитинячо-наївнім тоні держаться віршики «Літо краснеє минуло», «Мамо, іде вже зима», «Тішся, дитино, поки ще маленька». Є тут, звичайно, одна якась, хоч не нова та досить поетична обсерваційка, але визискання її, писательська техніка, мова — ще зовсім примітивні та конвенціональні[2]. Гострий критик, що признає тільки викінченим і вповні характерним творам право існування, мусив би протестувати проти помішування тих паперових квіток у букеті; історик літератури вдячний за се авторці, бо вони дозволяють йому бачити той скромний початок, з якого вийшла вона.

Наскрізь конвенціональна, не в народному стилі, як сказано в титулі, а в старому романтичному шаблоні зложена є поемка «Русалка», що була первісне надрукована в жіночому альманасу «Перший вінок»[3]. Козак любить дівчину Ксеню і хоче з нею одружитися, але під осінь забуває про неї і жениться з іншою. Молода просить Ксеню за дружку, але Ксеня, замість на весілля, іде до річки і топиться. Вона зробилася русалкою, але і в воді не втопила свого горя. Ночами вона приманює до себе козака; сей зачинає тужити і сохнути, аж коли раз хотів зблизитися до любої русалки, вискакують інші русалки і залоскотують його на смерть. Поема кінчиться плачем русалки над трупом бувшого її коханця. Слабенький відгомін Шевченківських балад без їх широкої мелодії, без того твердого підкладу життєвої обсервації і соціальних контрастів, що надає тим романтичним баладам вагу і принаду вічно живих творів. У Лесиній «Русалці» події не мотивовані, соціальних контрастів нема, психологічні конфлікти ледве натякнені невмілою, ще дитячою рукою. Та є в тій поемці один уступ, де чути якісь нові, нешаблоніві, хоч дуже ще несмілі тони; се пісня русалки (стор. 100—101), котрою вона приваблює до себе козака:

Любий козаче, чого ти ходиш
Смутний по темному гаю?
Слухай, козаче, пісню русалки!
Тож я для тебе співаю.
Вона пригадує йому себе, що його щиро кохала.
Як не забув ти, ходи до мене,
Я твоя першая мила!
Зраду забуду, любити буду
Тебе, як перше любила.
В мене палати кращі од царських
Із дорогого кришталю,
В мене віночок з чистого злата,
З перлів дрібних і коралю.

Хоч і тут ще нема ніякого особливого майстерства, та все ж таки в тій пісеньці видно перший розмах крил свіжого ліричного таланту.

Наскрізь конвенціональна і несамотійна є й друга поемка, помічена 1888 роком — «Самсон». В половині 80-х років у російському письменстві зайшла була мода на переспівування біблійних тем. Відгуком тої моди був також дуже слабкий вірш Олени Пчілки «Дебора», написаний 1887 р. і надрукований в «Першому вінку». За прикладом матері взялася й Леся віршувати біблійне оповідання про Самсона. Порівняння тих двох творів між собою і з біблійними первовзорами було би дуже цікаве. Обі наші авторки поводяться з біблійним текстом дуже вільно, а властиво мовби й зовсім не дивляться на нього, а беруть тільки деякі мотиви, обскубані з тих міцних паростків, що в'яжуть їх із старожидівським життям і дають їм безсмертну силу. Пчілчина Дебора — се якась тінь, а не жива людина; Лесин Самсон — се шаблонний вояка і патріот з чудесною силою, а зовсім не той напівгумористичний,

а напівтрагічний герой, змальований у книзі Судіїв[4]. І в оповіданні про Дебору, і в оповіданні про Самсона біблійні первовзори безмірно поетичніші і живіші від того, що з них зробили наші авторки. Леся, нпр., силкується поглибити біблійне оповідання, аналізуючи психологію Самсона і Даліли, але сей аналіз відбирає оповіданню його героїчний характер. Самсон вертає з бою, в котрім він поборов філістимлян; його вітають «квітками та вінками», мов римського тріумфатора; серед інших жінок йому назустріч іде й його жінка Даліла, котру він силою взяв із краю філістимлян. Вона хвалить Єгову за перемогу свого мужа, а на його питання, чи їй не жаль рідного люду, вона відповідає:

Чужа для мене мого люду доля,
Твої для мене стали рідні люде,
Твоя, Самсоне, лиш єдина воля
Для мене завжди наймиліша буде,
Для тебе відцуралась я родини.

Самсон хоче їй віддячити за таке безмежне кохання, і вона випитує його, відки у нього така сила, що міг колись роздерти льва і побити багато ворогів осячими щелепами. Самсон не хоче сказати їй сеї тайни, вона благає, далі плаче, і ось Самсон виявляє їй усю правду: він назорей, його волос має велику силу, а якби хтось обтяв його, він був би слабкий, як мала дитина. Даліла в сні обтинає йому волосся і кличе філістимлян. Ті в'яжуть його — а Даліла кличе:

Прощай, Самсоне! — крикнула зрадлива:
— Ти думав, що для тебе я забуду
Родину? Ні. Ти гинеш,— дяка се правдива
Від мене за погибель мого люду.

Значить, Даліла не менша, а навіть більша патріотка від Самсона. Оригінал нічого про се не знає. Там Самсон зовсім не воєвода єврейський, він б'ється з філістимлянами одинцем, щось таке, як у староруських билинах «поляница удалая». На честь його ніхто не справляє тріумфу. Даліла не є його жінка, а випадкова коханка, правдоподібно не філістимлянка, а єврейка. Знаючи, що Самсон буває у неї, філістимські воєводи підкуплюють її великою сумою грошей, щоб випитала, в чім лежить його сила. Самсон три рази дурить її, а тільки четвертий раз говорить їй правду. Як бачимо, ані герой, ані обставини, виведені в біблійному оповіданні, не надавалися до патріотичної поеми в нашій сучасній стилі; замість поглибляти ті факти, які дає первовзір, авторка мусила обкрюювати, перемінювати, ослаблювати їх і замість живого змісту наповнювати свої вірші досить ріденькою фразеологією. Кінець поемки ще слабший. Сцена смерті Самсонової в книзі Судіїв описана ось як: «Та ось князі філістимські зібралися, щоби принести велику жертву своєму богу Дагонові, серед забав, мовлячи: «Наш бог дав нам у руки нашого ворога Самсона». А коли се побачили люди з їх народу, вони величали свого бога, мовлячи:

Наш бог дав нам у руки
Нашого ворога,
Що нівечив наш край
І вбив так много люду.

А коли були навеселі, мовили: «Покличте Самсона, нехай забавляє нас!» І покликано Самсона з тюрми, і він мусив танцювати перед ними. Отож його поставили між стовпами, а Самсон мовив до хлопця, що держав його за руку: «Постав мене так, щоб я міг доторкатися до стовпів, на котрих опирається дім, і щоб я оперся об них». А дім був повний чоловіків і жінок, тут були й усі князі філістимлян,

а на плоскому дасі було коло 3000 чоловік і жінок, що дивилися, як танцював Самсон. А Самсон покликав Ягве і мовив : «Господи Ягве! Згадай про мене і дай мені силу лиш сей раз, о боже, щоб я помстився на філістимлянах хоч за одне своє око!» Тоді Самсон обняв два середні стовпи, на котрих держався будинок, один правою рукою, а другий лівою, і оперся на них. І скрикнув Самсон: «Нехай згину я сам з філістимлянами!» І силою він похилив ті стовпи, і дім завалився на князів і на всю купу народу, що була там, і, вмираючи, він побив більше народу, ніж побив у своєму життю.

Нема сумніву, що се безмірно трудно — перероблювати стару поезію на нову; переробка дуже легко виходить водяниста і замазує характерні деталі оригіналу. Так сталось і тут. Авторка без потреби перенесла сей празник на воєнний час — буцімто філістимляни знов напали на Палестину; в біблійї катастрофа діється в Газі, одним із головних філістимських міст. Далі ослабила авторка сцену наруги над Самсоном; у поемі він тільки стоїть і своїм понурим видом тішить ворогів. Власністю нашої авторки є також наруга Даліли, наруга млява, так як і всі філістимські промови, звернені в поемі до Самсона.

Хоч і як невисоко ми ставимо сього Самсона, то все ж таки мусимо сказати, що, порівнюючи його з Деборою Олени Пчілки, видно вже тут перевагу таланту дочки над талантом матері. Дія в «Самсоні» розвивається досить драматично, а ліричні місця (Самсон у тюрмі) декуди виявляють силу і пластику виразу.

У тім самім 1888 році написаний також цикл ліричних і описових віршів п. з. «Подоріж до моря». Талант авторки очевидячки дужчає, піднімається, вона попадає в свій природний тон, менше в'яжеться чужими взірцями, і ми стрічаємо в тім циклі перші проблиски сильного,

самостійного таланту, перші такі картини і поетичні звороти, що виявляють руку майстра. Зразу йдуть легесенько начеркнені краєвиди, ще трохи конвенціональні і бліді (I, III, IV), та між ними прориваються нові, незвичайні риси.

Далі, все далі! Он латані ниви,
Наче плахти навкруги розляглись,
Потім укрили все хмари ті сиві
Густого диму, з очей скрився ліс,
Гори веселі й зелені долини
Згинули раптом як любії сни.
Ще за годину і ще за хвилину
Будуть далеко, далеко вони!

Зовсім так, як хвилі колишнього щастя! — озивається щось у душі авторки при тім виді. Рефлексія, ще несміла, буде вертати дедалі все частіше, міцніше, поки своїм вогнем не перетопить усіх вражень, усіх почувань авторки, поки фізичне око і фізичне вухо не зробиться вповні органом її поетичної душі.

Ось вона в великім місті над морем — у Одесі.

І все чужина! Ох, біда самотному
У місті широкім
Себе почувать одиноким!
І добре, хто має к багаттю чийому
Склонитися слухом і оком.

Авторка знаходить собі тут приятельку; обі вони вечорами дивляться на море, думками шукають щастя. Та де воно? Чи в небі, чи в морі?

Ні, думко! даремне в світовім просторі
Притулку шукати,
В безодню дарма поринати;
Любов і надія не в зорях, не в морі!
Між людьми поради питати!

Се перший раз у поезії Лесі Українки відзивається соціальна нота. Досі вона любилася природою, витала в сфері якихсь абстрактних людських відносин і абстрактного патріотизму; відтепер вона почне пильніше придивлятися дійсному життю і тим реальним відносинам людської суспільності, на яких виростає і щоденне горе і великі ідеальні змагання до свободи і рівності. Правда, обставини, серед яких жила авторка, не були прихильні такому зворотові її музи. Забезпечене економічне та соціальне становище не змушувало її поринати в бурхливе море соціальних контрастів, а, з другого боку, слабе здоров'я потребувало лічення в теплім кліматі, серед гарної природи Криму. І ось вона пливе з Одеси в Крим.

Далі, далі від душного міста!
Серце прагне бують на просторі.
Бачу здалека — хвиля іскриста
Грає вільно по синьому морі.

Ціла та п'єска (VI, стор. 52—53)— то правдива перлина. Майстерна форма якнайкраще гармоніює зі змістом,— опис морського

плавання при погіднім, радіснім настрою. Авторка щосили гонить від себе всякі прикрі спомини.

Я жадаю на час, на годину,
Щоб не бачить нічого на світі,
Тільки бачить осяйну долину
І губитись в прозорій блакиті.

Тут нема ані одного зайвого слова, ані одного шаблонового та маневрованого звороту,— все тут просте, ясне та сильне, перший раз блискає талант авторки в повній красі. Дальша п'єса (VII) в цілому слабша: вона занадто многословна, опис Акерманських веж замало пластичний, рефлексії про козацьку славу занадто вже пережовані, та є й тут деякі рядки, кинені рукою великого майстра. Особливо гарна оця строфа:

Виросла там квітка у темниці, в ямі.
Ми її зірвали, нехай буде з нами.
Квітка тая, може, виросла з якого
Козацького серця щирого, палкого.
Чи гадав той козаченько, йдучи на чужину,
Що вернеться з його серця квітка на Україну?

Як бачимо, розвій нашої авторки йшов дуже швидко. Ми не знаємо часу, з якого походять її перші віршовані проби, але в 1888 році вона вже в деяких п'єсах доходить до повного майстерства. Нема сумніву, що се було здобутком дуже інтенсивної духовної праці над власною освітою, над опануванням мови і віршової техніки, та певна річ, що й само життя і посторонні впливи сильно гнали її наперед. Не знаю напевно, але здається, що не помилюся, коли між тими впливами

на першому місці поставлю вплив її дядька[5], незабутнього сівача живих і широких ідей серед нашої суспільності, Михайла Драгоманова. Леся вела з ним оживлену переписку, і покійник уже тоді з великою надією дивився на її талант і, певно, не залишив ніякої нагоди прояснювати і наводити його на кращу дорогу, до щораз вищих мет.

II

Життя Лесі Українки складалося так, що про безпереривний, так сказати, простолінійний розвій не можна у неї говорити. По хвилях міцного розмаху, гармонійного настрою, самотійного лету наступає ослаблення, занепад, перемагає знов шаблон і манера. На се були, здається мені, дві причини: дух авторки не був ще вповні вироблений і загартований, а в стані здоров'я набігали важкі кризи. Так виясню я собі той факт, що по 1888 р. вона продукує чимало творів досить слабих і зманерованих. На першій місці між тими творами я поклав би «Місячну легенду», найдовшу і — найслабшу з п'єс, поміщених у збірці «На крилах пісень». Авторка присвятила її своїй мамі, може, знехотя даючи свідоцтво, під чиїм впливом постала ся поема. Є се історія артиста, не то співака, не то поета. Ще дитиною він чув у сні ангельські співи і виріс на співака. Та швидко слава відвернулася від нього; не знаємо, чи він стратив голос, чи що сталося з ним, досить, що він живе самотній у рідній хаті і нарікає на долю і на людей. Аж ось раз, проходжуючися селом, він почув пісні лірника про панщину, про сирітку та про правду і побачив, як люди плакали від тих пісень. Він іде до лісу; йому хочеться ще раз заспівати «на цілу країну» і «домовити гірку тугу». Місячне світло западає в його серце, і йому вертається голос, він знов співає чудово і вертається в світ. Кінчиться поема описом концерту, на котрім наш співак співає не так гарну, як довгу пісню власного укладу. Яке враження зробила вона на слухачів — авторка не

говорить. Як бачимо, композиція зовсім не особлива, поодинокі розділи порозривані, мотивування їх слабе або зовсім ніяке, оброблення многословне, віршова форма млява і монотонна. Леся Українка, мабуть, і сама не була вдоволена сею поемкою, коли пізніше вернулася до сеї теми і в поемі «Давня казка» змалювала нам артиста-співака, але вже зовсім іншими фарбами і на зовсім іншому, широкому, суспільному тлі.

Більшина поезій у збірці «На крилах пісень» не має дат, отим-то ми не можемо зовсім напевно сказати, коли творчість авторки піднімалася вище, а коли вона опускала крила. Та нам досить сказати, що між 1888 і 1893 роками у неї йшло вагання, поставали п'єси такі слабкі, як «Місячна легенда», «Зоряне небо», «Зоря», «До мого фортеп'яна», «В магазині квіток», «Сон літньої ночі», «На давній мотив», а обік них такі сконцентровані, сильні і характерні, як «Пісня Briosi»[*1], «Rondeau»[*2], «Contra Spem Spero»[*3], «Сльози — перли». Ми коротко схарактеризуємо перший гурток названих тут віршів. Про їх зміст можна би з невеличкою зміною сказати те, що говорить Кальхас у «Прекрасній Єлені»[6]: «Trop des fleurs! Trop des fleurs!»[*4]. Цвіти і зорі, зорі і цвіти — оце й весь зміст тих поезій. А коли додати до того досить монотонну форму, многословність і брак пластичних картин та брак виразного, сильного чуття, то не здивуємо, що ті вірші не будять у нас ніякого настрою і читаються без смаку, як ремісницька робота, не раз добра і старанна, але все-таки без душі. Обік них знаходимо декілька талановито задуманих, але слабо виконаних п'єс, як ось «В'язень», «Коли втомлюся я життям щоденним», «Досвітні огні». Є в тій останній п'єсі деякі дуже гарні строфи, як ось:

Вставай, хто живий, в кого думка повсталала!

Година для праці настала.
Не бійся досвітньої мли,
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

У поемці «В'язень» трохи загусто наложено чорних красок: муж сидить у тюрмі, жінка з дитинкою терпить голод. Єврей за довг продав останню корову,— але контраст запертого в тюрмі батька і дитини, що знадвору кличе до нього: «Куку! Куку! А де ти? Тут, татусю?» справді хапає за серце, так само як і та рисочка, що

Татусь, цілуючи свою дитину,
Невольничого хліба дав скоринку.

Розволікла також і декуди солодкувато-сентиментальна п'єска «Співець», але є в ній прекрасні строфи:

Чом я не маю огнистого слова,
Палкого, чому?
Може б та щира, гарячая мова
Зломила зиму!

Загалом треба сказати, що серед того вагання в творчості нашої авторки чимраз частіше прориваються світлі ноти, охота до життя і до боротьби, а разом з тим розширяється її світогляд, поглиблюється розуміння життя і його глибоких антагонізмів. Мов чудовий заспів, під музику народної пісні, озивається й пісня нашої авторки:

Реве-гуде негодонька,
Негодоньки не боюся.

Хоч на мене пригодонька,
То я нею не журюся.
Гей ви, грізні, чорні хмари,
Я на вас збираю чари,
Чарівну добуду зброю
І пісні свої узброю.
Дощі ваші дрібненькії
Обернуться в перли дрібні,
Поломляться ясненькії
Блискавиці ваші срібні.
Я ж пуцу свою пригоду
Геть на тую бистру воду,
Я розвію свою тугу
Вільним співом в темнім луґу.

Той самий мужній бадьорий настрої видно і в прекраснім вірші
«Contra Spem Spero»:

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Хочу жити. Геть, думи сумні!

Та ба, не так зложилось життя нашої авторки, щоб вона могла зовсім відігнати сумні думи. Навпаки, чим глибше входять ті думи в життя, тим сумніші робляться вони, але серце авторки від них уже не відвертається і не м'якне, не піддається песимізму. Вона помалу доходить до того, що може виспівувати найтяжчі, розпучливі ридання і тим співом не будити в серцях розпуки та зневіри, бо у самої в душі горить могутє полум'я любові до людей, до рідного краю і широких

людських ідеалів, ясніше сильна віра в кращу будущину. Соловейкові пісні, весняні квіти тепер тратять для неї свою принаду.

Вільні співи гучні, голосні
В ріднім краю я чути бажаю,—
Чую скрізь голосіння сумні.
Ох, невже в тобі, рідний мій краю,
Тільки й чуються вільні пісні
У сні?
(«Rondeau»).

Авторка не встидається плакати, особливо з такими, що плачуть, але коли почує вільну пісню, то одгукнеться й на неї:

Сховаю я тоді журбу свою
І пісні вольної жалем не отрую.
(«Мій шлях»).

І в прекраснім циклі «Сльози — перли» вона піднімає важке голосіння — вже не над своєю долею, не над долею якогось героя або примховатого артиста, але над цілим рідним краєм, над тим народом, забитим у кайдани. Подібних голосінь було багато в нашій поезії, особливо після Шевченка. Леся Українка перша і одинока вміє опанувати тут широку скалю почувань від тихого суму до скаженої розпуки і мужнього, гордого прокляття, що являється природною реакцією проти холодної зневіри.

Коли ж се минеться?
Чи згинем без долі?

Прокляття рукам, що спадають без сили!
Навіщо родитись і жити в могилі?
Як маємо жити в ганебній неволі,
Хай смертна темнота нам очі застеле!

Авторка запитує себе, пощо ті сльози, що палять душу, а не мають сили допомогти рідному краю, і відповідає чудовим віршем:

Всі наші сльози тугою палкою
Спадуть на серце, серце запалає...
Нехай палає, не дає спокою,
Поки душа терпіти силу має.
Коли ж не стане сили, коли туга
Вразить украй те серденько замліле,
Тоді душа повстане недолуга,
Її розбудить серденько зболіле.
Як же повстане — їй не буде впину,
Заснути знов, як перш, вона не зможе,
Вона боротись буде до загину:
Або загине, або переможе.

Від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хворої дівчини. Правда, українські епігони Шевченка не раз «рвали кайдани», віщували «волю», але се звичайно були фрази, було пережовування не так думок, як поетичних зворотів і образів великого кобзаря. Леся Українка не силкується на Шевченків пафос, не пережовує його термінології; у неї є свій пафос, своє власне слово. Коли в «Русалці» вона стоїть під впливом Шевченкового романтизму, то тут вона давно отряслася від нього, не

потребує зичити ні від кого поетичного апарату, бо сама має що сказати читачам, у самої наболіло на душі чимало, у самої поетичне слово допіло і сиплеться, мов золота пшениця.

В 1890 і 1891 р. зложений цикл «Кримських спогадів», у котрих майстерство Лесі Українки сяє повним блиском. Вельми характерний для світогляду нашої авторки «Заспів», зложений очевидно пізніше, як більша частина віршів сього циклу. Вона радо згадує гарну кримську країну.

Де прожила я не одну днину,
А не була щаслива й на годину.
Та я за те докірливого слова
Тобі не кину, стороно прекрасна!
Не винна ти, що я не маю долі,
Не винна ти, що я така нещасна!

Се знак, що талант нашої письменки доходить до повної дозрілості, при всій своїй ліричній експансивності підноситься до того об'єктивізму, що вміє відрізнити власне горе від загального порядку фактів і ідей, не попадає в чорний песимізм під впливом власного страждання. Брак того об'єктивізму у деяких геніальних поетів наробив багато лиха в сфері думок і настрою цілих поколінь; пригадаю тільки італ'янця Леопарді[7], у котрого незлічима фізична хвороба породила песимістичний світогляд, що закрасив собою всі його твори; пригадаю цілий ряд французьких поетів сатаністів, неокатоликів та декадентів-неврастеніків, у котрих поезія була виразом їх власних нервових та психічних хвороб, але при тім генералізацією тих хворобливих явищ. Наша авторка безпечна від такої генералізації. У неї тіло хворе, але душа здорова і думка ясна. Власне страждання не заслонює перед нею

ані краси природи і тих розкішних мрій, які навіває та краса (див. «Тиша морська», «На човні», «Байдари», «Бахчисарай»), ані краси, спокою і щастя інших людей (див. «Татарочка»); воно не заглушує у неї бажання волі і добра для всіх людей, навпаки, скріпляє те бажання, хоч разом і прислонює його легким туманом суму та резигнації.

Серед мороку, бурі-негоди
Цілу ніч буде човен блукати;
Як зійде сонце правди та згоди,
Я тоді вічним сном буду спати.
Буде шарпати буря вітрила,
Пожене геть по темному морю...
Ох, коли б мені доля судила
Хоч побачити ранню зорю!

По 1893 р. Леся Українка не опублікувала ніякої більшої збірки своїх творів, але з того, що вона публікувала відтоді в наших періодичних виданнях, ми бачимо, що талант її все міцніє, ставить собі все трудніші і ширші завдання. З тих її пізніших творів ми роздивимось тут лише поему «Роберт Брюс», опублікованому в «Хліборобі»[8] 1894 р., поему «Давня казка» («Житє і слово», V, 1896 р.), і вірші, друковані в «Життю і слові» 1897 р. та в Л. Н. віснику[9] 1898 року.

«Шотландська легенда» про Роберта Брюса написана 1893 р. Композиція сього твору не блискуча, епічний тон авторці не дається ще, описи битв досить бліді і конвенціональні, державні справи в її віршах малюються досить наївно і сухо, без поетичної пластики. Загалом «Роберт Брюс» є немов pendant[*5] до Самсона, хоча видно тут значний поступ у епічному стилі. Нема вже тут тої балакучості і розволікості, що в «Самсоні», авторка говорить просто, ясно, декуди

підноситься до правдивого запалу, як ось у промові Брюса до шотландських селян:

Нема в нас лицарства, нема в нас панів,
Вони вже англійські піддані;
Та є ще в країні шотландський народ,
Не звик він носити кайдани.
Повстаньмо ж тепера усі, як один,
За діло братерське спільне!
Розкуймо на зброю плуги! Що орать,
Коли наше поле не вільне.

У поемі «Давня казка» авторка підіймає наново тему, порушену в «Місячній легенді», але підіймає далеко вдатніше, ставить її широко і обробляє по-майстерськи. Ся тема — відносини поета до суспільності, а властиво значення поезії в індивідуальному і громадському житті. Авторка показує нам се на історії двох людей — безіменного поета і гордого лицаря Бертольда. Занятий своїми щоденними забавами, гордий лицар не дивиться на поета, глузує з нього, вважає його жебраком, а в найліпшій разі диваком чи навіть божевільним. Але, закохавшись, сей лицар почуває потребу поезії, щоби збудити любов у серці любої дівчини, і тут поет стає йому в пригоді. Та ось лицар вирушає на війну, військо втомлене важкими походами і невигодами, бунтується, лицареві прийшлося би пропасти, та знов поетові пісні виручають його, додають воякам духу і ведуть їх до побіди. Через се лицар робиться великим паном і по якімсь часі починає утискати та кривдити своїх підданих. Тоді поетові пісні підіймаються против нього, говорять народові про волю і рівність, кличуть його до бунту. Лицар зразу хоче підкупити поета, далі грозить йому — все надармо. Тоді він закидає його в тюрму, де поет і вмирає. Але його слово не вмерло.

Народ зривається до бунту і вбиває кривдника-пана. Та його маєток і його пиху переймають його нащадки, так само як по смерті одного поета постають нові, перейняті тими самими думками.

Між нащадками знялася
Боротьба тяжка, завзята,
Та вона ведеться й досі,
Та війна страшна, затята.
І тепер нащадки графські
Тюрми міцнії будують,
А поетові нащадки
Слово гострее гартують.
Проти діла соромного,
Виступає слово праве.
Ох, страшне оте змагання,
Хоч воно і не криваве!
А коли війна скінчиться
Того діла й того слова,
То скінчиться давня казка,
А настане правда нова.

На цьому кінчиться Лесина поема, без сумніву одна з найкращих і найхарактерніших окрас нашої нової літератури. У наших часах, в часах загального рознервовання і екстраваганції, у часах, коли скрізь лунає аж лящить поклик «штука для штуки», аж чудно якось із уст поета почути такі тверезі та здорові погляди на задачу і вагу поезії, які висказує тут наша авторка. По її думці, поезія для маси робучого народу — потіха в горю, спочивок по праці, для кожного чоловіка — природний вираз розбудженого чуття і вищих змагань, для всієї громади — заохота в боротьбі і докір усякій нікчемності; для

пригноблених вона — гарячий поклик до бою за волю і людські права, а для кривдників — грізний месник. Все і всюди поезія — слуга життєвих потреб, слуга того вищого й ідейного порядку, що веде людей до поступу, до поправи їх долі. І коли зразу вона служить інколи розривкою і забавою вищих верстов, то до найвищої сили і гідності доходить тільки тоді, коли робиться виразом життя і боротьби найширших народних мас і zarazом бойовим окликом за найвищі людські і громадські ідеали — свободу, рівність і братерство всіх людей.

Коли поминути деякі розволікlostі, деякі мляві і латані строфи (напр., перша з тих, які ми навели вище) і деякі недошліфовані вірші, то цілу поему мусимо признати дуже гарною. Композиція проста і ясна, без зайвих епізодів, конфлікти між обома героями зазначені виразно, глибокими рисами, хоч і не підведені крикливими фарбами, характери змальовані живо і вірно, і хоча ціла поема властиво має символічне значення, то проте її герої ніде і нічим не подібні до мертвих абстрактів і символів, а живуть повним, індивідуальним життям. Се великий триумф таланту Лесі Українки; її твір є наскрізь ідейний, а проте не є тенденційний.

Ще одну важну прикмету свого таланту виявила наша авторка в тій поемі — гумор. Справедливо сказано, що гумор — невідлучна прикмета кожного правдивого таланту. У Лесі Українки досі ми майже не завважували гумору; тільки часом в її поезії проблискувало щось легесеньке, наче ледве замінний усміх на заплаканім лиці. «Давня казка» вся, від початку до кінця, держана в легкім, гумористичнім тоні. Се гумор наскрізь добродушний, щирий, що пливе не з гамованої злості, не з зависті, а з глибокої любові, з ясного, спокійного погляду на життя і його боротьбу. Навіть там, де сама течія оповідання набирає

кривавого кольору, напр., в бунтівницькій пісні поетовій, авторка вміє своїм гумором озолотити ту криваву течію, надати їй подобу наївного жарту. Я не сумніваюся, що сей гумористичний тон є головна основа високої стійності сеї поеми, що тільки через нього авторка устереглася від того фальшивого пафосу, що так псує «Місячну легенду», і здужала надати своєму оповіданню живість і принаду. Та коли зважити той важкий настрій, який уже тоді гнітив душу Лесі Українки і який виливався майже рівночасно в інших її віршах, то ми мусимо подякувати якійсь таємничій щасливій хвилині, що могла викликати з-під її пера оцю поему, наскрізь здорову, погідну і повну життєвої радості.

У віршах, поміщених у «Житю і слові» за 1897 р., особливим артизмом і незвичайною силою визначаються ті, де авторка малює сумний і невідрадний політичний стан своєї рідної країни і ту безнадійну боротьбу, яку веде жменька смілих, гарячих душ з темним колосом. Особливо в віршах «Fiat pox»[*6] та «Грішниця» змальована боротьба якими кольорами. Авторка бажала б і сама встати до тої боротьби, але чує свою безсильність і бажає, щоб хоч її слово було твердою крицею і ранило ворога. Слово авторки справді робиться грімке і гостре, як сталь, але воно лунає страшною розпукою.

О горе тим, що вроджені в темниці,
Що глянули на світ в тюремнеє вікно.
Тюрма, се коло злої чарівниці,
Ніколи не розіб'ється воно.

І авторка кінчить словами, повними безмежного горя:

О горе нам усім!

Хай гине честь, сумління,
Аби упала ся тюремная стіна!
Нехай вона впаде, і зрушене каміння
Покриє нас і наші імена!

Перед нами виринає фігура Самсона, обрисована колись невинною ще рукою нашої авторки. Як же без порівняння могутніше і правдивіше її слово тут, де вона сама разом з сучасним своїм поколінням чує себе в ролі Самсона, але без ніяких романтичних прикрас, без квіток і вінків, з одною перспективою страшної смерті, безславної і ганебної, смерті, що нівечить не тільки тіло, але навіть сумління і добру пам'ять у людей. Сучасні російські відносини не раз викликали таку розпучливу думку в поетів; пригадаємо хоч би вірш Некрасова на смерть Писарева, де він від правдивого новочасного героя жадав резигнації навіть з особистої честі:

Тот герой, кто и честь свою губит,
Когда жертва спасает людей.

На лихо, ця думка дуже небезпечна і двосічна: жертва з особистої честі і з сумління звичайно ніколи не рятує нікого, і супроти цього Некрасовського поклику і його практичного переведження на користь свободолюбного руху в 70-х роках піднявся тверезий та непоборно ясний голос Драгоманова з покликом: «Чиста справа потребує чистих рук». От тим-то ми, віддаючи всяку можливу похвалу віршам Лесі Українки «Хвилина розпачу» за їх силу, красоту і поетичність, мусимо застерегтися проти їх практичної філософії. Сама авторка, очевидно, також добре розуміє їх практичну неможливість, коли дала їм власне такий титул, що наперед характеризує їх, як хвилевий вибух важкого болю і зневіри.

Із поезій Лесі, поміщених у «Віснику», найкраща і найбільш характерна — «Мрія», чудове сповідання, напівспомин, а напівпоклик до важкого бою з різким, мужнім прокляттям на кінці:

Будь проклята кров ледача,
Не за чесний стяг пролита!

Ще раз повторяю: читаючи м'які та рознервовані або холодно резонерські писання сучасних молодих українців мужчин і порівнюючи їх з тими бадьорими, сильними та смілими, а притім такими простими, такими щирими словами Лесі Українки, мимоволі думаєш, що ся хвора, слабосила дівчина — трохи чи не самотній чоловік на всю новочасну соборну Україну.

Але проте вона дівчина, у неї м'яке жіноче серце, і ми пізнаємо уперше його немілі пориви з двох віршів, поміщених у «Віснику». Обидва вірші мають орієнтальну зафарбу: «Східна мелодія» і «Жидівська мелодія», та в обох видно за туманом туги і ресигнації безмірно ніжне, щире чуття і притім таке багатство колориту, якого не повстидався б і справді орієнтальний поет.

Ми перебрали всі важніші поетичні твори Лесі Українки. Ми не покривали хиб її перших проб, судили їх гостро, міркуючи, що авторка такої міри, як вона, не потребує поблажливості. Для пізніших творів ми маємо найповніше признання і подив. Україна, на наш погляд, нині не має поета, що міг би силою і різносторонністю свого таланту зрівнятися з Лесею Українкою.

Ми навмисно лишили набоці її прозові проби «Така її доля», «Біда навчить», «Жаль» і її переклади з Гейне і Віктора Гюго. Не в новелах її сила, а переклади, хоч деякі й дуже вдатні, не додадуть свіжих листків до її лаврового вінка. Її талант — ліричний, але не вузько суб'єктивний; їй удаються й епічні і драматичні форми, але тільки тоді, коли вони являються тільки формами її могутньої лірики. Чиста епіка і чиста драма не входять, як нам здається, у обсяг її таланту.

III

Я бажав би закінчити свою критичну студійку кількома загальними увагами. Я не сумніваюся, що у нас знайдуться люди, котрі, прочитавши мої уваги і прочитавши ті вірші, які я ставлю найвище в поетичнім скарбі Лесі Українки, скажуть: «Е, знаємо! Йому подобається все тенденційне та публіцистичне, але се ще зовсім не промовляє за поетичною вартістю тих творів». Розуміється, сфера думок і естетичних уподобань є республіка без жандармів і без диктатора. Я також не жандарм і не диктатор і накидати нікому думок і уподобань не хочу, але проте вважаю себе в праві і в обов'язку висловлювати свої власні думки і уподобання і боронити їх з таким запалом і з таким розумінням, на яке мене стане.

Я вже сказав і повторюю ще раз: найкращі писання Лесі Українки ідейні, але зовсім не тенденційні. Яка тут різниця? Така, як між індукцією і дедукцією в логіці, між синтезом і аналізом в хімії. Поетичний твір я називаю ідейним тоді, коли в його основі лежить якийсь живий образ, факт, враження, чуття автора. Вглибляючися фантазією в той образ, автор обрисує, освітлює його з різних боків і силкується способами, які дає йому поетична техніка, викликати його по змозі в такій формі, в такій самій силі, в такій самій колориті в душі читача.

Вглиблюючися фантазією в той образ, автор силкується сконцентрувати його, віднайти, відчути його суть, його значення, його зв'язок з цілістю життя, тобто виключити з нього все випадкове, а піднести те, що в нім є типове, ідейне. Розуміється, що й його поетичний малюнок буде мати метою передати читачеві сей глибший, ідейний підклад даного живого образу. Поетична техніка, оперта на законах психологічної перцепції і асоціації, говорить нам, що се найкраще досягається найпростішими способами, комбінаціями конкретних образів, але так упорядкованими, щоб вони, мов знехотя, торкали найтайніші струни нашої душі, щоб відкривали нам широкі горизонти чуття і життєвих відносин. Без тої, що так скажу, долішньої гармонії поет може змалювати дуже гарні і пластичні образки, але вони в нашій душі не лишать глибшого сліду, прогомонять, мов випадкове зачуті, хоч не раз і дотепно скомпоновані анекдоти. Про такі твори ми кажемо: вони лишають нас холодними. Тільки той поет годен зватися правдивим поетом, хто, малюючи нам конкретні і яркі образи, рівночасно вміє торкати ті таємні струни нашої душі, що озиваються тільки в хвилі нашого власного, безпосереднього щастя або горя. Він має ключ до скарбниці наших найглибших зворушень, він розбуджує в нашій душі такі сили і такі пориви, що без нього, може, й довіку дрімали би на дні або піднялись би тільки в якихсь надзвичайних хвилях. Він збагачує нашу душу зворушеннями могутніми, а притім чистими від примітки буденщини, випадковості і егоїзму, робить нас горожанами вищого, ідейного світу. Се й є ідейність його творів. Вона не є ніякою штучною примішкою, її не можна «вложити до твору», вона є те, що німці називають «immanent»[*7], є впливом такого, а не іншого способу думання, бачення і почування автора, впливом і маніфестацією його душі, образом його індивідуальності. Розуміється в таким разі, що коли індивідуальність поета невироблена, невисока,

безхарактерна і негармонійна, то й його поезія навіть при великім таланті не підійметься високо, не порушить нашої душі.

Тенденційна поезія виходить з іншої основи і доходить до іншої цілі. Тенденційний поет виходить від якоїсь чи то соціальної, чи політичної, чи загалом теоретичної тези, котру йому хочеться висловити, розширити між людьми. Замість розумових аргументів, він підбирає для неї якісь поетичні образи, немов ілюстрації до друкованого тексту. Ілюстрації можуть собі бути дуже гарні, але вони є в книжці не самі для себе, а тільки для пояснення тексту. Тенденційний поет може бути знаменитим віртуозом поетичної техніки, та проте його твір блищить, а не гріє, значить, не осягає того, що повинна осягати правдива поезія. Та він звичайно не осягає й того, що хотів автор, бо для пропаганди його тези треба було доказів, вияснень, а поетична форма не може заступити їх. Чим більше таланту потрачено на такий твір, тим гірше, бо читачеве серце лишилося холодне, а його розум у найліпшій разі збаламучено замість дійсного прояснення.

Може, се декому видасться парадоксом, коли скажу, що многі з новочасних поетів, котрі силкуються бути безідейними, щоби, мовляв, служити штуці для самої штуки, красоті для краси, без відома попадають у тенденційність. Не маючи або не хотючи мати ніяких живих людських інтересів, бажаючи буцімто стояти поза буденною боротьбою верстов, змагань і ідеалів, на вершинах чистої краси, вони закривають тим перед очима публіки або своє нерозуміння життя, або свій цинічний індіферентизм. І що ж дають їй за те? В найліпшій разі безцільну гру слів і форм, кольористичні контрасти, барвисті декорації, за котрими нема нічого живого і реального. А се також тенденція, що минається з метою поезії. Поетична краса, се не є сама краса поетичної форми, ані нагромадження якихсь нібито естетичних і гарних образів, ані

комбінація гучних слів. Усі ті складники тільки тоді творять дійсну красоту, коли являються частинами вищої цілості — духовної краси, ідейної гармонії. А тут, як і на кожному полі людської творчості, головним, рішучим моментом є власне та душа, індивідуальність, чуття поета. Недаром кличе Гете до всіх оцих поетів, чи радше віртуозів поетичної форми: Wenn ihr's nicht fuhlt, ihr werdet's nicht erjagen.[*8]

Примітки:

Вперше стаття була надрукована в «Літературно-науковому віснику», за 1898 рік, т. III, кн. 7, с. 6—27.

[1] «...від часу киргизьких думок Шевченкових» — мова йде про ліричні поезії, пройняті тугою, які були написані Тарасом Шевченком під час заслання.

[2] «...конвенціональні» — лат. звичайні, буденні, прийняті до вжитку.

[3] «Перший вінок» — жіночий літературний альманах, виданий українською прогресивною письменницею Наталією Кобринською у 1887 році у Львові за редакцією Івана Франка.

[4] Книга судіїв — це частина Біблії.

[5] Франко перебільшив вплив М. Драгоманова на Лесю Українку, хоч зовсім відкидати його вплив на загальний розвиток поетеси також не можна. Дослідниками доведено, що філософські, суспільно-політичні та естетичні погляди Лесі Українки формувалися під значним впливом революційної демократії — Герцена, Шевченка, Чернишевського та Франка.

[6] Тут йдеться про героя з опери «Прекрасна Єлена» французького композитора Жака Оффенбаха (1819—1880).

[7] Леопарді Джакомо (1798—1837) — італійський поет-романтик.

[8] «Хлібороб» — літературно-політичний журнал прогресивного напрямку, виходив у 1891—1895 рр. у Львові та Коломиї два рази на місяць як орган радикальної партії Галичини.

[9] «Л. Н. вісник» — «Літературно-науковий вісник» — літературно-політичний та науковий журнал, виходив з 1898 до кінця 1919 року спочатку у Львові, а згодом (з 1907 р.) у Києві. У журналі подеколи, особливо в першому періоді, друкували свої праці та художні твори М. Вовчок, І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка тому, що прогресивних друківаних органів у той час на Україні майже не було.

Пояснення:

[*1] Жваво, весело (музичний термін).

[*2] Рондо — форма невеликого (восьми- тринадцяти і п'ятнадцятирядкового) вірша.

[*3] «Без надії сподіваюсь».

[*4] «Надто квітів! Надто квітів!»

[*5] Додаток.

[*6] «Хай буде тьма»

[*7] Властивість.

[*8] Коли ви нічого не відчуваєте, ви нічого не досягнете.

--- КІНЕЦЬ ---

Текст звірено з виданням: Франко Іван Твори в 20-ти томах, том XVII, Літературно-критичні статті. К., 1955, с. 237-256.

У *.txt форматував Віталій Стопчанський

Файл взято з е-бібліотеки "Чтиво":

www.chtyvo.org.ua